

کارکردهای فردی صبر از منظر آموزه های دینی

سیده سمیه نوری^۱

چکیده

موضوع کارکردهای فردی صبر از منظر آموزه های دینی از جمله موضوعات مهم در حوزه های دینی، اخلاقی و قرآنی است. صبر یکی از عوامل سعادت می باشد و در مکتب اسلامی، عالی ترین نوع صبر آن صبری است که انسان به هنگام فراهم آمدن وسایل عصیان و گناه از خود نشان دهد و از گناهی که به ظاهر لذت بخش است؛ چشم بپوشد. همه چیز، هم دنیا، هم آرمان های انسانی و هم مقاصد پست شرارت آمیز و خلاصه هر مقصدی برای هر کسی مطرح است، در گرو صبر و پایداری است؛ لذا هدف مقاله تبیین کارکردهای صبر در زندگی انسان می باشد که به روش کتابخانه ای گردآوری شده است. کسی که در برابر حوادث معمولی زندگی؛ خسارت های مالی، بیماری ها، مرگ و میرها، صبر نورزید، در پیشامد زودتر شکست خورده پای گریز می گشایند؛ لذا این امر ضرورت بیان موضوع حاضر را نشان می دهد. یافته ها حاکی از آن است که کسانی که در هر حادثه ای صبر را همچون سلاح برنده ای مورد استفاده قرار داده و در هر مورد به صورت مناسب آن، صبر پیشه می کنند، توان و قدرت بیشتری در مبارزه با مشکلات زندگی به دست آورده و دارای روح و روحیه ای شکست ناپذیر و مقاوم می گردند.

کلیدواژه ها: تقوا، صبر، مصیبت.

^۱ سطح ۲، مدرسه حضرت فاطمه معصومه (س)، www.semaianoori@gmail.com

مقدمه

یکی از مسائل بشر در تمامی اعصار نحوه مواجهه با سختی‌ها و شدائد بوده است که کیفیت مواجهه را به سوی آزمون و خطا در نحوه مدیریت وقایع و حوادث سوق داده است؛ لذا انسان با اعطای نعمت ویژه‌ای از جانب خداوند، مزین به نعمت صبر شد که می‌توانست او را از مواجهه با هر گونه سختی موفق کند و با افزودن بر قدرت کنترل درونی و کنترل تمامی قوا به ویژه خشم و غضب در مسیر بازگرداندن آرامش و سکینه و طمأنینه به زندگی گام بردارد.

در رابطه با موضوع حاضر مطالب فراوانی در کتاب‌ها و مقالات مختلف نوشته شده که از جمله آن: کتاب «بررسی آثار صبر در آیات و روایات» نوشته «طیبه شیرزادیان» که در آن برخی آثار صبر در زندگی فردی انسان بیان شده و کتاب «صبر» نوشته «رضا رفائی» که نویسنده از کارکردهای دنیوی صبر در آن سخن گفته و کتاب «گوهر صبر: صبر و تأثیر آن در کمال انسان» نوشته «محمد اسدی گرمارودی» که مؤلف رشد و تکامل انسان را یکی از مهمترین کارکردهای صبر دانسته که در نزدیک شدن به خداوند مؤثر است.

تاریخ صبر برمی‌گردد، به مظلومیت و تنهایی عیسی، به غربت موسی، به استقامت نوح و از همه این‌ها عبور می‌کند تا به مظلومیت هابیل می‌رسد. براین اساس می‌توان گفت که تاریخ صبر به قبل از اسلام برمی‌گردد.

صبوری، شکیبایی، استقامت، پایداری و مقاومت از عوامل مهم در مسیر رسیدن به موفقیت با تحصیل اهداف است؛ چرا که حوادث و مشکلات در مسیر رسیدن به مقصد، بسیار است؛ براین اساس هدف مقاله حاضر بیان کارکردهای فردی صبر از دیدگاه آموزه‌های دینی می‌باشد و از آنجایی که هر چه انسان در مسیر رو به جلو از صبر و استقامت برخوردارتر باشد و مجهز به این سلاح اثرگذار شود، مسیر موفقیت در زندگی برای او آسانتر می‌شود؛ لذا ضرورت موضوع حاضر دوچندان می‌شود.

مهمترین سؤالاتی که در مقاله حاضر در پی جواب دادن به آن‌ها بودیم عبارتند از: ضرورت صبر در ابتلائات و آزمون‌ها را تبیین نمایید؟ کارکردهای فردی صبر در آموزه‌های دینی را بیان نمایید.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- تقوا

«تقوا اسم مصدر از ریشه «وقی» در لغت به معنای پرهیز، حفاظت و مراقبت شدید و فوق العاده است.^۱ و در اصطلاح «تقوا» صفتی است که انسان را از گناه و نافرمانی خداوند متعال، باز می‌دارد و بر طاعت و بندگی او برمی‌انگیزد. به شخص متّصف به این صفت، متقی گفته می‌شود. در ادبیات معارف اسلامی به معنای حفظ خویشتن از مطلق محظورات است؛ اعم از محرمات و مکروهات.^۲

۱-۲- صبر

عام‌ترین و مهم‌ترین صفت انسانی بازدارنده صبر است. صبر در لغت عرب به معنای «خویشتن‌داری، حبس و در تنگنا و محدودیت قرار دادن است.»^۳ و برخی نیز آن را «بازداشتن نفس از اظهار بی‌تابی و بی‌قراری دانسته‌اند.»^۴

در فرهنگ اخلاقی، صبر عبارت است از: «وادار نمودن نفس به انجام آنچه که عقل و شرع اقتضا می‌کنند و باز داشتن از آنچه عقل و شرع نهی می‌کنند.»^۵ و همچنین حفظ نفس از اضطراب، اعتراض و شکایت و همچنین به آرامش و طمأنینه گفته می‌شود.^۶

در تعریف اصطلاحی مرحوم نراقی می‌گوید: «ضد جزع و بی‌تابی، صبر و شکیبایی است و آن عبارت است از ثبات و آرامش نفس در سختی‌ها، بلاها و مصایب و پایداری و استقامت در برابر آنها به‌طوری که از گشادگی خاطر و شادی آرامشی که پیش از حوادث داشت، بیرون نرود و زبان خود را از شکایت و اعضای خود را از حرکات ناهنجار، نگاه دارد.»^۷

^۱ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۴۰۲.

^۲ مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دائره المعارف قرآن کریم، ج ۸، ص ۴۴۶.

^۳ زبیدی، تاج العروس، ج ۷، ص ۷۱.

^۴ طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۱۰۴.

^۵ راغب اصفهانی، مفردات، ص ۴۷۴.

^۶ مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۶، ص ۱۸۲.

^۷ نراقی، جامع السعادات، ج ۳، ص ۲۸۱.

۱-۳- مصیبت

مُصِیْبَت در لغت به معنای بلیّه و گرفتاری است که به انسان می‌رسد، گویی که انسان را قصد می‌کند. راغب اصفهانی گوید: اصل آن در تیرانداختن است، سپس به نائبه اختصاص یافته است.^۱ و در اصطلاح «مصیبت یعنی هر شر و بدی که به انسان سرایت کند.»^۲

۲- ضرورت صبر در ابتلائات و آزمون‌ها

سنت الهی بر آزمایش انسان در عرصه حیات زمینی قرار گرفته است و این آزمون‌ها دمام به گونه‌هایی متفاوت در راه انسان قرار می‌گیرد: «ولنبلونکم بشئ من الخوف والجوع و نقص من الاموال و النفس و الثمرات» هر آینه شما را به ترس و گرسنگی و کم شدن مال و جان و بهره‌ها خواهیم آزمود. «در عرصه این آزمایش می‌توان انسان‌ها را به دو گروه کلی تقسیم نمود: صابران و شاکران. در این میان بر اساس منطق دین، شکیبایان پیروز میدانند؛ چراکه توانسته‌اند آستانه تحمل خویش را در برابر مشکلات، شهوات و طاعات به نمایش گذاشته و یکی از مصادیق «فی المکاره صبور»^۳ در شدائد و مشکلات خونسرد و آرام و در برابر ناگواری‌ها شکبیا و بردبار است. «باشند از سوی دیگر بی‌تابی در برابر این گونه آزمون‌ها موجب توقف آنها و رفع بلاها نخواهد شد؛ بلکه نمایانگر سستی بنیاد فلسفه حیات نزد ناشکبیا است. بر همین لحاظ است که مولای موحدان می‌فرماید: «إِنَّکَ إِن صبرت جرت علیک المقادیر و أنت مأجورٌ و إِن جزعت جرت علیک المقادیر و أنت مأزور» «چنان‌چه در برابر مقدرات دشوار شکیبایی ورزی، پاداش خواهی یافت و چنان‌چه بی‌تابی پیشه‌سازی، همچنان در میانه گرداب مقدرات ناگوار درهم پیچده خواهی شد.»^۴

از دیگر سو، بردباری تنها شاه کلید موفقیت به حساب می‌آید و انسان در مسیر زندگی نمی‌تواند با بی‌تابی‌های مدام به اهداف بزرگ دست یابد. جملات زیبای امیرالمومنین (علیه السلام) گویای همین

^۱ راغب اصفهانی، مفردات، ص ۴۹۵.

^۲ بغدادی، ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون، ج ۳، ص ۲۸۸.

^۳ بقره، ۱۵۵.

^۴ نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳.

^۵ نوری طبرسی، مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۴۳۱.

واقعیت است؛ «بالصبر تدرک الرغائب» «با شکیبایی است که اهداف و آرزوهای دلخواه محقق می‌شود»^۱ و «بالصبر تدرک معالی الامور» «با صبر است که می‌توان به امور بلند مرتبه دست یافت»^۲.

سنت زندگی در دنیا، همواره همراه مصیبت و گرفتاری است تا انسان خود را بشناسد و در مقام تضاد و تزاوح و مشکلات با عقل و قلب و منطق، قدرت و توانایی خویش را آشکار کرده و خدایی‌گونه شود و خدایی عمل نماید. درحقیقت اگر کسی ربوبیت و مالکیت الهی را بر هستی بداند و حکمت و فلسفه زندگی در دنیا را بشناسد درمی‌یابد که دنیا اقتضائاتی دارد که از آن جمله مصیبت‌ها و رنج‌ها و دردهاست و انسان می‌بایست در کنار این امور، خود را به کمال برساند و اسماء و صفات سرشته و نهفته در ذات را فعلیت بخشد و خدایی (متاله) شود و در مقام مظهر ربوبیت الهی قرار گیرد.^۳

آن بینه و دلیل روشنی که امور زندگی را سهل و آسان می‌کند، همان معرفت نسبت پروردگاری خداوند حکیم و فرزانه و فلسفه آفرینش و اهداف آن است. اگر کسی حقیقت هستی و جایگاه خود در هستی را در کنار خالقیت و ربوبیت الهی درک کند، به سادگی درمی‌یابد که هرچیزی در هستی بنا به هدفی آفریده شده و تحقق می‌یابد و حکمت و فلسفه ای دارد.

لذا، حتی اگر بریده و تحت فشار مصیبت‌ها خرد و پراکنده شود؛ آن را دارای حکمتی می‌یابد و می‌کوشد تا با صبر، آن را به کمالی تبدیل نماید. این گونه است که همه مصیبت‌ها برای او آسان می‌شود و آستانه تحمل شخص نسبت به مصیبت‌ها و مشکلات بالا می‌رود و به مقام رضا و رضوان می‌رسد به سبب مشکلات و مصیبت‌ها آه و ناله نمی‌کند، بلکه همواره آرامش خویش را با پذیرش حکمت الهی حفظ می‌کند.^۴ برای اینگونه اشخاص، راه خداوند هدف است و هرگز از کمی جمعیت همراه در این راه نمی‌هراسند و تنهایی خویش را با رضایت معبود و پروردگار خویش معنایی دیگر می‌بخشند و چونانکه امام هادی (علیه السلام) می‌گویند: «لو سلک الناس و ادیا شعبا لسلکت وادی رجل عبدالله وحده خالصا» «اگر همه مردم مسیری را انتخاب کنند و در آن گام نهند، من به راه کسی که تنها راه خدا را خالصانه

^۱ تمیمی آمدی، غررالحکم و درر الکلم، ج ۱، ص ۲۹۸.

^۲ محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۶، ص ۱۴۹.

^۳ عباسیان، صبر ستون زندگی، ص ۴۵.

^۴ حسنوند، صبر زیبا، ص ۸۰.

۱-۳-۲- پذیرش اعمال

برای ثابت شدن و محکم شدن اجرهای خدا، عمل تنها آدمی را کفایت نمی کند، چیزی که آدمی را به اجرهای الهی می رساند صبر است. نمازها، روزه‌ها و ذکرها؛ اجرهای عظیمی دارد. ضمناً شرط‌هایی دارد تا به مرحله قبول و اجر برسد و کمتر اتفاق می افتد کسی واجد آن شود و اگر بشود مرتبه کامله آن را بدست آورد. خداوند به حکمت بالغه اش اثر صبر را مانند کیمیا قرار داده است. ذره کیمیا جوهرش را عوض می کند، صبر اجرهای عبادت را محکم و زیاد می کند. خداوند در قرآن کریم می فرماید: «و لنجزینّ الذین صبروا اجرهم با حسن ما کانوا یعملون» «آنان که اهل صبر شدند و به احسن آنچه عمل کردند پاداش می دهیم.»^۱ شخص نماز می خوانده هرچند ارزش ندارد، ولی خداوند به بهترین وجه آن را می پذیرد؛ چون اصل صبر است. مصیبتی برای او پیش آمد و صبر کرد، این صبر نماز بی ارزشش را ارزش دار می کند که به حساب الهی بهترین عمل است. این بشارت خیلی عظیم است. اهل عقل اگر دقت کنند، می فهمند خدا چه اثری به صبر داده است. میزان ثوابشان «احسن ما کانوا یعملون» است، نمازش ثواب بهترین نمازها، حج این شخص غیر حج کسی است که صبر نصیبش نشده است.^۲

۲-۲-۳- پاداش بدون حساب

یکی از مسائل هر انسان مؤمن باید به آن اعتقاد داشته باشد و آیات و روایات فراوانی در زمینه آن وارد شده است مسئله حساب است. قرآن مجید برای روز رستاخیز نام‌های متعددی ذکر کرده است که هریک از آنها به گوشه ای از اوضاع آن روز اشاره دارد. یکی از نام های قیامت «سوم الحساب» است. برطبق آنچه بر مدارک دین مبین اسلام به خوبی استفاده می شود، مردم از جهت حساب به سه دسته تقسیم می شوند: گروه اول: کسانی که بدون حساب پس از خارج شدن از قبر به وسیله مأموران الهی به زندان همیشگی و جهنم منتقل می شوند. اینان کسانی هستند که بدون ایمان از دنیا رفته اند. بررسی وضع آنان نتیجه ای ندارد؛ زیرا خداوند فقط اهل ایمان را به بهشت می برد. ایشان اگر اعمال پسندیده ای داشته باشند، پاداش آن را خداوند در دنیا عطا می کند. گروه دوم: افرادی هستند که باید اعمال نیک و بد آنان مورد بررسی قرار گیرد؛ زیرا در زندگی دنیا معتقد به مبانی دین بوده و مقررات آن را رعایت می

^۱ نحل، ۹۶.

^۲ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۳، ص ۲۱۱.

کرده و عامل دستورات الهی بوده ان، ولی گاه گاهی هم مرتکب اعمال نا پسندی گشته اند تا روزی که از این جهان فانی رخت بر بسته و دار باقی شتافته اند. بنابراین باید وضع آنان از جهت اعمال نیک و بد به طور دقیق بررسی شود تا به پاداش و کیفر اعمال خویش برسند. حسابرسی این گروه گاهی ساده و گاهی سخت و دقیق. گروه سوم: افرادی هستند که هنگام سر برداشتن از قبر و خارج شدن از خاک مورد استقبال فرشتگان الهی و مأمورین پذیرایی بهشت قرار گرفته و با تشریفات ویژه‌ای آنان را به مهمانسرای همیشگی خداوند منتقل می‌کنند یعنی بدون حساب به بهشت می‌روند. اینان مؤمنان پاکیزه و کامل می‌باشند که با ایمان کامل زندگی کرده و در مسیر رضای خدا و عمل به دستورات دین او گام‌های استوار برداشته و از انجام فرامین او سرپیچی نکرده و به گناهان آلوده نگشته‌اند.^۱

بر طبق آنچه که در آیات قرآن مجید با صراحت آمده است، اهل صبر بدون حساب و بررسی اعمال به بهشت می‌روند. زیرا با دارا بودن فضیلت صبر به وظایف بندگی خود به بهترین شکل عمل کرده و در سایه این کرامت به عالی‌ترین مراحل بندگی رسیده و از آلودگی‌ها مصونیت پیدا کرده اند و براساس بندگی کامل و دوری از آلودگی‌ها برای آنان حساب و بررسی اعمال نخواهد بود. ایشان پس از خارج شدن از قبر در روز رستاخیز با احترام و تشریفات خاصی به بهشت می‌روند. شاهد این سخن حدیث معروفی است که امام صادق از رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) نقل می‌کند: «إذا انشert الدوارین و نصبت الموازين، لم ينصب لاهل البلاء ميزان و لم ينتشر لهم ديوان، ثم تلا هذه الآية: انما يونی الصابرون اجرهم بغير حساب» «هنگامی که نامه‌های اعمال گشوده می‌شود و ترازوهای عدالت پروردگار نصب می‌گردد برای کسانی که گرفتار بلا و حوادث سخت شدند و استقامت ورزیدند، به میزان سنجش نصب می‌شود و نه نامه اعمال گشوده خواهد شد؛ پس پیامبر به عنوان شاهد سخنش، آیه «انما یونی الصابرون اجرهم بغير حساب» «خداوند اجر صابران را بی حساب می‌دهد.» تلاوت کردند.^۲

۳-۲-۳- بهشت و بهره مندی

از آن در بهشت منازل و درجاتی است که بندگان خدا از راه کسب اعمال اختیاری و عبادت آنها را بدست می‌آورند. بعضی از درجات و منازل است که از قدرت بشر عادی بیرون است که آنها را کسب

^۱ Wikifeqh.ir، سنت‌های الهی در پاداش و کیفر دنیوی، ۱۳۸۷/۴/۱۸.

^۲ فیض کاشانی، تفسیر الصافی، ج ۴، ص ۳۱۷.

کند و تنها از راه مبتلا شدن جسم آدمی به بلا و دچار شدن آن به بعضی از بیماری‌ها، آن درجات را تحصیل می‌کنند. از این جهت نزد بعضی از محبین خدا، دچار شدن به بیماری از هر شیرینی، شیرین‌تر است. امام باقر (علیه السلام) می‌فرماید: «من صبر علی مصیبه زاده الله عزوجل عزاً علی عزّه و ادخله جنته مع محمد و اهل بیته» «هر کس در برابر مصیبتی صبر کند، خداوند عزوجل عزتی بر عزتش بیفزاید و او را داخل بهشتش با محمد و اهل بیتش می‌کند.»^۱

نتیجه

صبر به معنای شکیبایی و بردباری در برابر سختی‌ها و مشکلات است که یک فضیلت اخلاقی محسوب می‌شود. هر انسان صابری برای صبر خود علتی دارد؛ برخی از مردم در برابر مشکلات مقاومت می‌کنند تا در نزد دیگران قوی دل محسوب شوند، برخی دیگر در برابر سختی‌ها پایداری می‌کنند تا به پاداش الهی برسند و عده‌ای دیگر سختی‌ها و مشکلات را تحمل می‌کنند، چون این سختی‌ها را از طرف خداوند می‌دانند و از تحمل آنها لذت می‌برند. در سایه داشتن ویژگی صبر و پایداری است که انسان می‌تواند در عرصه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی، مادی و معنوی رشد و تکامل نموده و به اهداف خویش دسترسی پیدا نماید.

زندگی بشر در دنیا، گره‌خورده در مشکلات و رخدادهای گوناگونی است که تنها به سرپنجه خرد ورزی و درایت قابل حل است. بدین معنی که انسان چه هنگام باید لب به سخن بگشاید و در چه موقعی سکوت و شکیبایی برگزیند. اگر انسان صبر و استقامت را که رمز غلبه او بر این مشکلات است نداشته باشد؛ بدون تردید با شکست مواجه شده و راه تعالی و تکامل بر او بسته خواهد شد، لذا ضروری بوده به این بحث پرداخته و هدف در آن تبیین کارکردهای فردی صبر در آموزه‌های دینی بوده است. حاصل آنکه این صفت اخلاقی آثار ارزنده فردی و اجتماعی دارد که برخی از آثار در این دنیا و برخی دیگر در آخرت دیده می‌شود که در این مقاله تنها به بیان برخی از آثار فردی از جمله ترقی و تکامل، محبت و دوستی پروردگار، پاداش بدون حساب و... پرداخته شد.

^۱ مجلسی، بحار الانوار، ج ۸۲، ص ۱۲۸.

منابع و مأخذ

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

الف) کتب فارسی

- ۱- اسدی گرمارودی، محمد، گوهر صبر: صبر و تأثیر آن در کمال انسان، تهران: کتاب او، چاپ اول، ۱۳۹۶ ش.
- ۲- حسنوند، علی، صبر زیبا، خرم آباد: قلم اعظم، چاپ اول، ۱۳۷۸ ش.
- ۳- حیدری نراقی، علی محمد، صبر: کیمیای سعادت، تهران: مهدی نراقی، چاپ نهم، ۱۳۸۶ ش.
- ۴- رفائی، رضا، صبر، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۹۵ ش.
- ۵- شیرزادیان، طیب، بررسی آثار صبر در آیات و روایات، آمل: آموزشی تألیفی کارآفرین آریا، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.
- ۶- عباسیان، علی محمد، صبر ستون زندگی، تهران: کتاب شمس، چاپ اول، ۱۳۸۸ ش.
- ۷- مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دائره المعارف قرآن کریم، جلد ۸، قم: بوستان، چاپ دوم، ۱۳۸۳ ش.
- ۸- مطهری، مرتضی، حکمت ها و اندرزها، تهران: صدرا، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ش.
- ۹- منگشتی جون، ناصری، آثار تربیتی صبر از منظر قرآن کریم، تهران: پژوهندگان راه دانش، چاپ اول، ۱۳۹۵ ش.

ب) کتب عربی

- ۱۰- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، جلد ۱۵، بیروت: دار صادر، چاپ چهارم، ۱۳۷۵ ش.
- ۱۱- بغدادی، اسماعیل، ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون، جلد ۳، بیروت: دار احیاء، چاپ سوم، ۱۳۶۲ ق.
- ۱۲- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، جلد ۱، قم: دار الحدیث، چاپ هشتم، ۱۳۸۳ ش.

- ۱۳- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، بیروت: دار القلم، چاپ چهارم، ۱۴۱۶ق.
- ۱۴- زبیدی، محمد بن محمد مرتضی، تاج العروس، جلد ۷، تهران: عطارد، چاپ اول، ۱۳۹۱ش.
- ۱۵- طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، جلد ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ش.
- ۱۶- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، جلد ۲، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۷ش.
- ۱۷- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، تفسیر الصافی، ج ۴، تهران: صدر، چاپ سوم، ۱۳۸۰ش.
- ۱۸- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، جلد ۱۵ و ۱۵۲ و ۷۸ و ۸۲، تهران: اسلامیة، چاپ چهارم، ۱۳۸۴ش.
- ۱۹- محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، جلد ۶، قم: دارالحدیث، چاپ هفتم، ۱۳۷۵ش.
- ۲۰- مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، جلد ۶، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ دوم، ۱۳۶۰ش.
- ۲۱- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، جلد ۳، تهران: دارالکتاب الاسلامیه، چاپ سیزدهم، ۱۳۷۳ش.
- ۲۲- نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، جلد ۳، بیروت: اعلمی، چاپ نهم، ۱۴۲۲ق.
- ۲۳- نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، جلد ۲، تهران: آل البيت، چاپ اول، ۱۳۶۹ش.

ج) مقالات

- ۲۴- محمدی، محمدرضا، «مفهوم شناسی صبر در آیات و روایات»، فصلنامه مطالعات دینی، شماره نهم، ۱۳۶۹ش.

د) سایت

- ۲۵- Wikifeqh.ir، سنت های الهی در پاداش و کیفر دنیوی، ۱۳۸۷/۴/۱۸.
- ۲۶- Wikifeqh.ir، صبر (اخلاق)، ۱۳۹۶/۲/۳.